

о. Юрій МИЦИК

З ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ ОБОРОНИ ЧИГИРИНА 1677 р.

Так звані Чигиринські походи 1677 і 1678 рр. належать до трагічних і водночас героїчних сторінок історії України. Після падіння гетьмана Петра Дорошенка настав кульмінаційний момент Руїни на Правобережжі. Гетьманщина агонізувала. За володіння краєм запекло боролися Московська імперія, Річ Посполита й Османська імперія. Турки, розбивши Польщу, виступили проти Московії, але перше вони хотіли зміцнити свої позиції в Україні. Нашій батьківщині вже вкотре довелося стати ареною боротьби сусідніх імперій, причому в цю боротьбу були втягнені й українські війська, що діяли на боці кожної із сторін.

Під Чигирин, де перебувала московська залога із союзними козаками гетьмана Лівобережної України Івана Самойловича, посунула турецька армада, посилена татарсько-ногайськими ордами. Вони свого часу (1674 р.) знищили Умань і Ладизин разом з майже всіма їхніми жителями. Тепер султан Мухаммед IV послав своє військо здобути Чигирин, щоб у разі успіху наступати на Київ. Туркам мусив допомагати, повертаючи до себе козацтво, Юрій Хмельницький. Але тяжкі бої під Чигирином у 1677 р. скінчилися поразкою Османської імперії. Наступного року султан кинув сюди більші сили. Уряд нового московського царя Федора Олексійовича продовжив політику свого батька, відмовившись од рішучої боротьби проти турків. Усупереч прагненню українського козацтва дати відсіч ворогові, командування московського війська, діючи відповідно до одержаних вказівок, здало гетьманську столицю. Перед відходом вояки висадили в повітря найважливіші укріплення, а тотальну руїну довершив вогонь. Але це було в 1678 р. Тимчасом як у 1677 р. українські й московські війська, діючи спільно, завдали тяжкої поразки Османській імперії. І хоч цей успіх далі вони не розвинули, однак турки не зважились наступати на Київ і відійшли до молдавських кордонів.

На жаль, ці події мало висвітлені в літературі, дотичні джерела майже не публікувалися. Зважаючи на це, подаємо 11 документів, що їх ми виявили у відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських у Кракові (далі – БЧ. – ВР). Вони походять з „тек” відомого польського просвітника кінця XVIII ст. А. Нарушевича, який ініціював копіювання цінних документів XV – XVIII ст. Оригінали скопійованих тоді рукописів зберігалися у варшавських збірках („Архів короля Станіслава-Августа”, „Архів Хоментовських” тощо) й загинули сливе всі в роки Другої світової війни. Тому копії Нарушевича доводиться використовувати замість втрачених оригіналів. Готуючи цей матеріал, ми керувалися правилами публікації польськомовних документів, розроблених польськими архівістами в 1953 р.

Публіковані тут документи – це „вістові листи”, донесення дипломатів і агентів Речі Посполитої, що намагалися якнайточніше поінформувати короля, уряд і командування збройних сил своєї держави про хід боротьби за Правобережну Україну, вислід якої багато в чому залежав від результату битви за Чигирин.

Документи згадують про переговори з турками кошового отамана Івана Сірка й наказного гетьмана Правобережної України Остафія (Остана) Гоголя (до речі, предка славетного письменника). Справді, такі перемови провадилися, однак тільки з тактичних міркувань, що підтвердив і розвиток дальших подій. Не випадково в пізніших документах знаходимо повідомлення: „Гоголь тягнеться під московську протекцію”, і врешті цей наказний гетьман таки перейшов під Москву і потім помер у Києві.

Далі говориться про підхід військ під Чигирин, про збір головних сил союзників у Ромні, де стали князь Григорій Ромодановський та Іван Самойлович, а також переяславський полковник Іван Лисенко, чекаючи коли їм на допомогу прибудуть калмики й астраханські татари. Важлива тут згадка про те, що І. Лисенко був у 1677 р. наказним гетьманом. Важливі також дані про прихід турецького війська під Чигирин, чисельність сил, якими командував Ібрагім-паша, перебіг боїв за Чигирин тощо. Надзвичайно вартісний лист самого гетьмана Самойловича, з якого довідуємось, як оцінював кампанію один з її найголовніших учасників.

Пропонована добірка джерел доповнює відомості документів, що їх видрукував Микола Костомаров у фундаментальному археографічному виданні „Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России” (СПб., 1884. – Т. 13). Це ще одне свідчення значних потенційних можливостей матеріалів польських архівосховищ як джерел з історії України.

1677, липня 16. – Львів. – Уривок з польського „вістового” листа.
Ze Lwowa.

Die 16 july. Po przypadkowym wygorzeniu zamku czechryńskiego, którego ratować Moskwa nie mogąc, z amunicją w pole wyszli, znowu weszli do miasta i zamku i fortyfikują go. Weszło do zamku tego świeżo przykazów 3, a do Kyjowa – 6. Przykaz ma każdy pułtora tysiąca i więcej. Iwan Samujłowicz, hezman kozackie, stanie pod Czechrynem we 20 tysięcy wojska, a drugie dwadzieścia tysięcy kozaków i kałmuków in promptu mają na Krym dla uczynienia dywersyjej tatarom, skoroby oni weszli z turkami w Ukrainę.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 327. – Копія кінця XVIII ст. Тексту передує заголовок, зроблений копіїстом: „Ex ms. arch. Chotien. 1677, d. 12 julij”.)

Переклад

Зі Львова.

16 липня. Після випадкового погоріння Чигиринського замку московити, не можучи його врятувати, вийшли в поле з амуніцією. Тепер вони знову ввійшли до міста й замку й укріплюють його. Нещодавно ввійшло до цього замку 3 прикази, а до Києва – 6. У кожному приказі – понад півтори тисячі [солдатів]. Козацький гетьман Іван Самойлович стане під Чигирином з 20 тисячами війська, а інші двадцять тисяч козаків та калмиків з потугою мають ударити на Крим у разі, якби татари ввійшли з турками на Україну.

1677, липня 25. – Біла Церква. – Лист невідомого польського офіцера, у якому міститься донесення розвідника.

Moskiewskie wojska, kozackie zadnieprskie, ściągają się pod Romno, gdzie już Moskwy więcej sta tysięcy stanęło. W obozie kozackich pułków jeszcze tylko cztery, ale drugim nie kazano wychodzić. Czekają na kałmuki i Aszrachańską orde, którzy skoro przyjdą, ruszczyć się mają z-pod Rumna, kiedy się skupią, tuszą, że będą się rachować na 30 tysięcy.

Przybiegł z obozu od hetmana Samujłowicza kozak, znajomy tego posłańca, z listem do nakaznego hetmana Lisianki, zostającego w Perejasławiu; ten powiedział, że jest w wojsku moskiewskim w obozie na dwanaście tysięcy wojska trybem polskim pięknego i dobrze mundurowanego.

Do Czechryna dawno dziesięć tysięcy posłano kozaków, a teraz Moskwy czternaście tysięcy świeżo przyszło, którzy widząc ładajaką defensyą od pola i Tiasmina rzeki, rzucili się do roboty i wyprawili cztery tysiące ludzi moskiewskich do lasa, a cztery mile na sztakiett po dębinę. Na których orda in sperate napadła i wycięła, że ledwo pięć wróciło do Czechryna.

Sirko przymierze uczynił z turkami, że im nie ma przeszkadzać w ni w czym. Z drugiej strony mamy, że Hohol posłał do Chmielniczenka posłów swoich, jako by kłaniając się i odzywając z życzliwością, gdyż go Samujłowicz nie akceptował desideria jego, gdy posyłał, prosząc o prowianty, i o pułk Pułtawski in subsidium Zaporosum.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 345 – 346. – Копія кінця XVIII ст. – Тексту передує запис, зроблений копіїстом: „Ex ms arch. Chotien. 1677 d. 25 july. Relacya posłańca, który ją z Perejasława do Białej Cerkwі przyniosł”, тобто „З рукопису архіву Хоментовських. 1677, дня 25 липня. Реляція посланця, котрий приніс її з Переяслава до Білої Церкви”.)

Московські війська й козацькі задніпровські збираються під Ромном, де московитів уже понад сто тисяч. У таборі поки що тільки чотири козацьких полки, але решті не наказано виступати. Чекають на калмиків і Астраханську орду. Як тільки вони прийдуть, [усі] мають вирушити з-під Ромна. Коли всі вони зберуться, то їх, як уважають, буде 30 тисяч.

Примчав з табору козак, знайомий цього посланця, з листом від гетьмана Самойловича до наказного гетьмана Лисенка, котрий залишається в Переяславі. Цей козак сказав, що в таборі налічується дванадцять тисяч московського війська, гарно й добре обмундированого на польський лад.

До Чигирина давно послано десять тисяч козаків, а тепер і московитів недавно прийшло чотирнадцять тисяч. Ці, побачивши абияку оборону з боку поля й річки Тясмину, взялися за роботу й відправили чотири тисячі московського війська до лісу, що є за чотири милі [від Чигирина], щоб кожен узяв по стовбуру дерева на палі оборонного паркану. На цих раптово напала орда й порубала їх так, що ледве п'ятеро повернулося до Чигирина.

Сірко уклав перемир'я з турками, що він не буде їм ні в чому перешкоджати. З іншого боку, маємо те, що Гоголь послав до Хмельниченка своїх послів, ніби схиляючися [до нього] й відгукуючись з приязню. Річ у тому, що Самойлович не прийняв його вимог, коли той посилав, просячи провіанту, й Полтавський полк на допомогу запорожцям.

N° 3

1677, липня 29. – Львів. – „Новина”.

Ze Lwowa.

Die 29 July. Ze wsząd confirmatur, że pewnie Sirko postanowił przymierze z hanem i pokłonił się ze wszystkim Zaporozem turczynowi, dawszy w zastawie dwadzieścia kilka człowieka w zakład. Wymawia się tym Sirko, że posyłał do cara moskiewskiego i hetmana zadnieprskiego, prosząc, aby mu pułk Pułtawski był przydany na obronę Zaporozia i żeby mu legumine suppeditowano. Czego że nie otrzymał, trudno przeciw siłę wojować. Ale to tylko pretext do exkusacyej, bo w samej rzeczy wziął od Turków dwadzieścia i kilka tysięcy talarów.

Szajtan Imbraim basza ruszył się z wojskami ku Tehini od Dunaju w dzień świętego Piotra ruskiego ośm popasów miał od Dunaju do Tehin, do mostu, gdzie przeprawiwszy się przez Dniestr, stał sześć dni, czekając na sultan galgę, który przyszedł we czterdzieści tysięcy ordy. Od Dniestra dwudziestego trzeciego julii ruszył się pod Czehryn, burdziuków dwanaście tysięcy skorzanych wielkich przygotowali dla wody in casum. Założyli sobie szesnaść ie dni chodu od Tehini do Czehryna, a Chmielnicki i Astamaty tak głoszą, że jeśli turcy Czehryn nie dobędą, tedy turcy do Niemirowa na zimę zmierzają.

Od Wołoskiej granicy.

Die 30 July. Imbraim Szajtan, seraskir basza, z Chmielnickim zbliżyli się nad Dniestr pod Tehinę do mostu zgotowanego, spiesząc ku Czehrynowi, gdzie dwóch sultanów z ordami już się przepawiło i paszow dwóch. Intencya ich jesli się im poszczęści wzięć Czehryn, a osadziwszy Turkami, dalej postąpić ku Kijowi.

Wojska więcej dwa razy in numero mają, niżeli mieli pod Żorawnem.

Z Wołoch kazano wystąpić wozów trzy tysiące. Z Mułtan sześć tysięcy. Z Węgier sześć tysięcy na prowadzenie boroszna pod Czehryn.

(БЧ. – ВР. – N° 175. – С. 337 – 338. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копіюстом: „Ex ms. arch. Chomin. 1677, d. 29 July”.)

Зі Львова.

29 липня. Звідусіль підтверджують, що Сірко напевно ухвалив перемир'я з ханом і піддався з усім Військом Запорізьким турку, давши в заставу понад двадцять душ. Сірко виправдовується тим, що посилав до московського царя та задніпровського гетьмана, просячи, щоб Полтавський полк було придано йому для оборони Запорожжя і щоб йому було дано провіант. Оскільки він цього не отримав, то важко воювати проти [ворожої переважаючої] сили. Але це тільки привід до вибачень, бо насправді він узяв від турків понад двадцять тисяч талярів.

Шайтан Ібрагім-паша виступив з військами до Тягині від Дунаю в день святого Петра руського, мав вісім попасів від Дунаю до Тягині, до мосту, де, переправившись через Дністер, стояв шість днів, чекаючи на галгу-султана, котрий прибув з сорока тисячами орди. Від Дністра він рушив під Чигирин двадцять третього липня, на всякий випадок приготували дванадцять тисяч великих шкіряних бурдюків для води. Задумали подолати відстань від Тягині до Чигирина за шістнадцять днів, а Хмельницький та Астаматій проголошують, що коли турки не здобудуть Чигирина, то думають іти на зимівлю до Немирова.

Від молдавського кордону.

30 липня. Ібрагім Шайтан, сераскир-паша, з Хмельницьким зблизилися над Дністром, під Тягиню, до збудованого мосту, поспішаючи до Чигирина, де двоє султанів з ордами вже переправилися й двоє пашів. Їхній намір такий: якщо пощастить, то захопити Чигирин, поставити там турецький гарнізон і рухатися далі на Київ.

Війська мають удвічі більше від тієї кількості, ніж коли вони мали під Журавном.

З Молдавії наказано виступити трьом тисячам возів, з Волощини – шести тисячам, з Угорщини – шести тисячам для постачання борошна під Чигирин.

№ 4

1677, серпня 20. – Біла Церква. – Уривок з листа невідомого польського офіцера до невідомого.

Z Białej Cerkwi d. eod (?).

Była ta wiadomość, że Moskwa, zabrawszy armaty i amunicie, zamek zapaliwszy, wyszli przez z Czehryna, ale ja, nie dając temu wiary, posyłałem umysłnych dowiedzieć się pewności; którzy powróciwszy, uczynili relacją, że z przypadku zamek się zapalił i wiele szkody w armatach i budowaniu stało się, ale ugaszono i znowu restaurowano, co zepsował ogień...

Teraz Moskwa w zamku zostaje, a w miejsce kozacy, ale w piątek przyszły, to jest decima tertia augusti, całe ze wszystkimi potęgami Imbraim Szajtan basza i Chmielnicki położył się od pola, a drugi basza z nuradyn sultanem od Czerkas i obłegli Czehryn. Hana samego koło Torn (?) powiadają.

Czehryn wzięwszy, prosto pod Kijów iść mają ze wszystkimi potęgami, jako tatarowie sami powiadają. Czemu mogą dokazać, gdy się im na Czehrynie powiedzie, bo się tu nie mają, gdzie zabawić, gdyż się miasta wszystkie pokłoniły, Czerkasy i inne, procz Kaniowa, ale tam nie masz żadnego presidium, tylko domowi kozacy trzymają się ordy, zabrawszy armaty z Korsunia i ludzi chcieli zęgnąć, ale nie chcieli pojsć, woleli do Chmielniczenka udać się i załogę wziąć dla ordy, która się ustawnie mimo przemyka.

Z Zadnieprza przed tygodniem wziąłem tę wiadomości od osawuły generalnego wojskowego. Wojska cesarskie, moskiewskie i kozackie są blisko Konotopu, więcej nam sto tysięcy z kniazem Romadanowskim i drugim kniazem Wasiliu Wasilewiczu, przy którym o większej liczbie wojska powiada, niżli z Romadanowskim i szlachtą smołeńską przy nim oznajmuje, a już by się byli złączyli z Romadanowskim, tylko czekają na kołmuków i Astrachańską ordę. Tam i hetman Samujłowicz pulki zadnieprskie, ałe jakoś leniwo wychodzą, więcej ku Chmielnickiemu mając affekt i ochotę, niżli ku niemu, parząc na Sierka, który się całe Chmielniczenkowi z Wojskiem Zaporozkim poddał...

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 361 – 362. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений копіїстом „Ex ms. arch. Chomen. 1677, d. 20 augusti”.)

* * *

З Білої Церкви, під тією ж датою.

Була відомість, що московити, взявши гармати й боеприпаси, спалили замок і вийшли з Чигирина, але я, не довіряючи цьому, спеціально послав людей довідатися про це напевне. Вони, повернувшись, доповіли, що замок загорівся випадково, що сталася велика шкода гарматам і будівлям, але вогонь загасили й відновили те, що він зіпсував ...

Тепер московити залишаються в замку, а в місті – козаки. Але в минулу п'ятницю, тобто тринадцятого серпня, Ібрагім Шайтан-паша й Хмельницький зі всіма силами стали з боку поля, а інший паша з нурадин-султаном стали з боку Черкас, обложили Чигирин. Про самого хана кажуть, що він біля Торн (?).

Взявши Чигирин, вони з усією потугою мають іти просто на Київ, про що сами татари кажуть. Це вони можуть учинити, якщо їм пощастить у Чигирині, тут же їм нема чого робити, бо всі міста піддалися їм, Черкаси й інші, за винятком Канева, але там [у Каневі] немає жодного гарнізону, тільки місцеві козаки тримаються [проти] орди, а взявши гармати з Корсуня й людей, хотіли йти геть, але [люди] не хотіли йти, воліли Хмельниченка й узяти [його] залогу проти орди, котра постійно ходить поруч.

З Задніпря тиждень тому я отримав таку звістку від генерального військового осавула: війська царські, московські й козацькі поблизу Конотопа, понад сто тисяч з князем Ромодановським й іншим князем, Василем Василевичем; а з останнім, як кажуть, більше війська, ніж з Ромодановським, кажуть, що при ньому й смоленська шляхта. Вони вже нібито з'єдналися з Ромодановським, тільки чекають на калмиків й Астраханську орду. Там і гетьман Самойлович [збирає] війська, але вони начебто ліниво виходять, більше до Хмельниченка тяжіють і мають охоту, ніж до нього, дивляться на Сірка, котрий з Військом Запорізьким цілком піддався Хмельниченку ...

№ 5

1677, вересня 1. – Москва. – Лист дипломата Речі Посполитої Яна Гнинського (?) до високопоставленого представника уряду Речі Посполитої.

Z Moskwy d. 1 7bris.

Jam już poź egnął cara j. mci, otrzymałem expedycya cum contestatione dobrej przyjaźni cara j. mci.

Tu Moskwa praedicat, że turcy dwa szturmy do Czehryna stracili, a drudzy mówią, że już wzięli.

Hetmani moskiewscy stojąc za Dnieprem, między sobą się wadząc, jeden pod drugiego regiment nie idąc. Wątpię, aby tak co dobrego sprawili.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. – 379 – 380. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіюста: „Ex ms. Arch. Chomin”.)

* * *

З Москви дня 1 вересня.

Я вже попрощався з царем його мостю, отримав експедицією... [вияв] доброї приязні царя його мості.

Тут московити твердять, що турки два рази штурмували Чигирин, а інші кажуть, що вже його взяли. Московські гетьмани, стоячи за Дніпром, сваряться між собою, не йдуть під зверхність один другого. Сумніваюся, щоб у такому стані вони добилися чогось доброго.

№ 6

1677, вересня 11. – Черногородок. – Лист високопоставленого офіцера Речі Посполитої до невідомого з переказом свідчень польського розвідника.

Z Carnogrodka d. 11 7bris.

Posyłałem towarzysza mego z umysłu do obozu tureckiego dla wiadomości sub praetextu wykupienia krewnego mego pod Czehryn.

Imbraim pasza już to cztery niedziele Czehryna dobywa, na wałach turcy wszystkie kosze pozbijali z dział, że na wał trudno działa zatoczyć. Turcy przed zamkiem szanc rzucili. Moskwa zaś w puł zamku rzucili szanc wyższy nad turecki, ale z niego tylko na zorzy ile mogą upatrzeć salwę dają, a na dzień sprowadzają, biją jednak effective dobrze. Pracz niedziel cztery jeszcze się turcy na szturm nie zdobyli: groząc, że posiłków czekają. Interim już ich zginęło na cztery tysiące. Moskwa zaś z dobrą fantazyą stawają i wzywają ich do szturm, wołając, aby szli do szturm, a darmo prożnując, szербетów pana swego nie trawili. Kozacy przy nich rigide stawają i wycieczkami bardzo turkom szkodzą.

Rachują się turcy na sześćdziesiąt tysięcy. Ordy wszystkie od Dniepru ustąpiły, aby Czehryn nie miał przez (?) Dniepr od Romadanowskiego odsieczy.

Po legł pasza jeden, drugi żywcem wzięty od kozaków. Weszło teraz pułtora tysiąca moskwy do zamku świeżo z kozakami. Janczarowie dwa tysiące, którzy polowali na passach, przebierając się do Czehryna moskwe funditus zniesli, w nocy napadszy, bo na drodze byli, których trudno było minąć, także nie wiem, jeśli nuntius cladis superfuit.

Ramadanowski z Samojułowiczem stanął o mil trzy od Czehryna, bajdaki od samego Kijowa sprowadzić kazał, chcąc dać succurs Czehrynowi. In eo sensu zamek czehryński otrzyma się, a miasto nie wiem, jeśli Ramadanowski nie da posiłków.

Trafili turcy na lud świeży i winują Chmielnickiego i hana, że wyznając położenie miejsce, nie ostrzegliście, jako jest mocne, postąpilibyśmy inaczej, wzięlibyśmy i ludzi i armaty więcej. Już to ośmnaście dni, jako Imbraim posłał do cesarza tureckiego, pana swego, dając mu znać, żeby albo odstąpić kazał, albo tyłe dwa razy ludzi przysłał, z czym go wyprawił.

Turcy liczą się na sześćdziesiąt tysięcy, han ze wszystką potęgą, gospodarowie mułtański, wołoski, bosniaccy; co dalej będzie, dam znać. Ale w moskwie dobra fantazyja i drwią z turków, a oni milczą.

Przy Chmielnickim nie masz nad sto pięćdziesiąt i to podłej chałustry, który obiecał cesarzowi, że się onemu miało pokłonić całe Zadnieprze z kozakami, że z tego nic, bo z Czehryna dotąd żaden się kozak nie sprzedał.

Gdańskowi naprzyksza się mediatio principis.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 380 – 383. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіїста: „Ex ms. Arch. Chomin”.)

* * *

З Чорногородка дня 11 листопада.

Я умисне посилав задля отримання інформації до турецького табору в Чигирин свого товариша під приводом викупу мого родича.

Ібрагім-паша здобуває Чигирин уже протягом чотирьох тижнів. Турки позбивали з валів усі коші із землею, через що на вал важко поставити гармати. Турки поставили перед замком шанці. Московити ж у замку поставили перед замком шанець вищий, ніж турецький, але з нього тільки на світанку дають випали по всьому тому, що тільки можна побачити; вдень же [гармати] ховають, однак стріляють з добрим ефектом. Протягом чотирьох тижнів турки не спромоглися піти на штурм, погрожуючи, що чекають на допомогу. Тим часом їх загинуло вже чотири тисячі. Московити ж обороняються із запалом і закликають їх [турків] іти на штурм, кричать, щоб ті йшли на штурм, не стояли даремно й не переводили даремно шербетів свого пана. Козаки при них рішуче (?) стоять і вилазками дуже шкодять туркам.

Турків налічується шістьдесят тисяч. Усі орди від Дніпра відступили, щоб Чигирин не мав помочі від Ромодановського через Дніпро.

Загинув один паша, а другого козаки взяли живцем. Тепер увійшло до замку півтори тисячі свіжих московитів з козаками. Дві тисячі яничарів, котрі полювали на шляхах, уцент розгромили московитів, що пробиралися до Чигирина. Вони напали вночі, будучи на шляху, а обійти їх [яничарів] було важко. Не знаю, чи вже не всі порубані.

Ромодановський з Самойловичем став за три милі від Чигирина. Він наказав привести від самого Києва байдаки, прагнучи дати допомогу Чигирину. На мій погляд, чигиринський замок вистоїть, а що стосується міста, то не знаю, якщо Ромодановський не дасть помочі.

Турки наткнулися на свіжі війська й звинувачують Хмельницького й хана, що ті, знаючи добре укріплене розташування міста, не попередили турків про це. Тоді б ми [турки] вчинили б інакше, взяли б [у похід] і війська, й гармат більше. Вже минуло вісімнадцять днів з того часу, як Ібрагім послав до турецького султана, свого пана, сповіщаючи його, щоб той наказав або відступати, або прислав удвічі більше війська; з чим і відправив [гінця].

Турків налічується шістьдесят тисяч, хан з усією потугою, господарі волоський, молдавський, боснійський; що буде далі, дам знати. Але в московитів сильний дух, вони сміються з турків, а ті мовчать.

У Хмельницького немає козаків понад сто п'ятдесят, і то всякої черні. Він обіцяв султанові, що до нього має піддатися все Задніпря з козаками, але з цього нічого не вийшло, бо з Чигирина досі до нього не переметнувся жоден козак.

Гданську набридло посередництво князя.

Ze Lwowa d. 23 7bris.

Kapitan, który sperabatur z Białej Cerkwi, sperabatur z listami de data decima septima septembris z temi wiadomościami:

Romodanowski, hetman wojsk moskiewskich, skoro stanął we sto trzydzieści tysięcy moskwy i Samujłowicz we sto pięćdziesiąt tysięcy kozaków pod Dąbrową, mil cztery od Czehryna, i położyli się w widłach między Dnieprem a Sułą rzeką tertia praesentis. Regimentarz tureckich wojsk, wyprawivszy hana we sto tysięcy ordy, sześć tysięcy janczarów, dział dwadzieścia przeciw moskwie, sam zrewidował swe wojska, a dwadzieścia tysięcy czterysta szesnaście trupem położonych, dziesięć tysięcy zaś rannych pod tąż fortecą znalazłszy, septima septembris umknął się o mil trzy od Czehryna, nie wiedzieć w jaką imprezę.

To pewna, że turcy już mieli miny podsadzone, ale cum effectu zatrzymali się do ordynansu cesarskiego.

Han zaś przez trzy dni strzelał się z moskwą i bardziej on moskwę, w okopie będące, raził, niżli moskwa jego ludziom rozproszonym szkodzić mogła.

Do tego fortelami swemi zrazu kilka tysięcy moskwy urwał, różnie ich nawodząc. Chmielnickiego zfukawszy z ludzmi jego za warte, janczaróm oddał basza za to, że zawiodł cesarza nadzieją poddania miast ukraińskich.

Hohol garnie się pod protekcyą moskiewską.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 395 – 396. Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений рукою копіїста: „1677, d. 23 7bris. Ex ms. Arch. Chomin”.)

* * *

Зі Львова дня 23 вересня.

Ромодановський, гетьман московських військ, як тільки прибув із ста тридцятьма тисячами московитів, а Самойлович із ста п'ятдесятма тисячами козаків під Дібровою, що за чотири милі від Чигирина, то третього числа цього місяця вони стали між річками Дніпром і Сулою. Командувач турецьких військ послав проти московитів хана зі ста тисячами орди, шість тисяч яничарів, двадцять гармат, а сам учинив огляд своїм військам і, знайшовши, що під цією фортецею полягло їх трупом двадцять тисяч чотириста шістнадцять душ, а десять тисяч було поранених, сьомого вересня відступив на три милі від Чигирина, не знати для якої битви.

То напевно, що турки вже заклали міни, але для ефекту затрималися [з підривом їх] до султанського наказу.

Хан протягом трьох днів вів перестрілку з московитами і швидше він їх, що були в окопах, нищив, ніж московити могли зашкодити його розпорощеним людям.

До того ж своїми хитрощами він одразу вбив кілька тисяч московитів, по-різному нападаючи на них.

Паша віддав (?) Хмельницького з його людьми під арешт, потім віддав його яничарам за те, що той підвів султана [даремною] надією капітуляції українських міст.

Гоголь тягнеться під московську протекцію.

1677, жовтня 19(9). – Чигирин. – Лист гетьмана Лівобічної України Івана Самойловича до руського воєводи Речі Посполитої.

Nie tylko chrześcijańska, ale przyrodzona jest ta każdego człowieka powinność wieszować bliźniemu swemu dobrej fortuny. Rozumiem, iż wiel. pan, jako dobry chrześcijanin, poważny pan, ukontentować się z tego zechcesz, że hardy i krwie chrześcijańskiej chciwy nieprzyjaciel bisurmanin, który mnoga chrześcijańskich dusz zguba, tak na Podolu w dzierzawie j. k. mci, jako i pograniczu Ukrainy, chytrą jego oszukana nie udowoliwszy się, tu tego lata, w nasze, jego carskie przeswiete wieliczeństwo, obrócił był stopy złamać głowę swoich, chrześcijanom nieprzyjacielskich zamysłów. O czym wiel. pan czynie krótko relacya, postępek nasz wojenny tak opisuje:

Wiedziąc, iż to nieprzyjaciel z wielkimi potęgami wkroczywszy w nasz kraj, natarł był zgoła na zburzenie chrześcijańskiej fortecy i na uciemieżenie chrześcijanów, ruszyliśmy się tu z Wojskiem Zaporozkim, a bojarzyn, imieniem kniaz Romadanowski, z ratnym jego carskiego wieliczeństwa siłami, i złączywszy się w jedno, ciągnęliśmy na odpor temu worohowi; gdzie, gdy nadbliżywszy się ku Czegrynowi i nad Dnieprem przeciw Bużyna, chcąc się przeprowować, stanęli na brzegu. Tedy tak han krymski, jako i Imbraim Szejtan pasza, Czehryn szanćami opasany i ciężko w oblężenie wzięty, pod pewnemi swemi piechotami zostawwszy, że wszystkimi swemi potęgami, mając z sobą armatę i mułtańskie i wołoskie wojska, zaszedli nam drogę; całe tedy broniąc nam i wojskom naszym przez Dniepr przeprowy, zaszańcowali byli naprzeciw nam u brzegów swoich ludu, w których szanćów armatną i drobną strzelbą mocno ludzi naszych od Dniepra odpierali, jednak gdyśmy wyborne wojska nasze nocą przez Dniepr ordynowali na sudnach wodnych, pomogła w tym prawica Boska mocno, że wybili nasi z szanćów nasadzonych janczarów nieprzyjacielskich, a tak już uczyniliśmy snadny pas przeprowy wojskom naszym, przeciw których nieprzyjaciel wszystką swoją potęgą, kilka dni napierając, gdy od nas w odporze chciał dalej się rozszerzać, ale, wzięwszy wątpliwość, przed się przed nas od Dniepru umknął, ale i zpod Czehryna wzięwszy wiele swoich zapasów tak pod samym Czehrynem, jako i po szlakach swojego biegu, bo w tej ucieczce tak się spieszyli skoro, że do samej rzeki Aohu nie mieli odpoczynku. Posłaliśmy za nimi lekkie (?) wojsko w pogonią, które ostatki ich gromiły z pol dzikich, dobytów nabrawszy, gwałtownego biegu bardzo się nasycili. Został tedy Czehryn wolny od czteroniedzielnego oblężenia, ale od ciężkiej nalegi nieprzyjacielskiej, ale od bicia burzących armat i od granatów i od podkopów zwątlony, albowiem tak się byli poganie pod fortece blisko podsunęli, że jakby ją w rękach mieli, tak o dobrym i pomyślnym sobie dufali skutku, trzy miny podsadzone zapalili i we trzech miejscach znacznie dziury w ścianie poczynili onemi, ale na onych mnóstwo ich pogańców pobili oblężęcy, mężnie dając odpór, a przed tym z wycieczkami bardzo im szkodzili z utratą tedy wielu swoich ludzi na wstecz odszedł bisurmanin, główny chrześcijan nieprzyjaciel. Co szczęście jego carskiego wieliczeństwa przypisawszy, oddaję my za to chwale mocnemu pomocnikowi naszemu Bogu. Przy tej okkazyi, wnoszę moją do wiel. pana instancya, za Sedorym Bulibasza, w więzieniu za wiadomościąj. kr. mci w Zołkwi zostającym, którego żona z dziećmi w sieroctwie znajdującą się, bardzo mnie tu, w Czehrynie, o to molestowała. Uniżenie tedy upraszam, abyś wiel. pan z wysokiego baczenia i chrześcijańskiej dobroci swej zjednać to raczył u najaśniejszego mci j. k. mci, aby on do żony i dziatki swoich był wypuszczony.

Darowany ten więzeń wolnością, wysławieć będzie dobroćliwości j. k. mci i łaske wiel. pana, a ja jakom z Czehryna wszytkich zpod Doroszenka Korony Polskiej niewolników wypuścili na wola, tak i teraz tej na przyczyne moje oświadczonej łaski, zostawszy wdzieczen wszech od mojej osoby powolność czynić będę, z którą i na ten czas łaske w. m. pana, jako najpilniej się załecam. Dat z Czehryna d. 9na 8bris 1677 anno.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 433 – 435. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передує запис, зроблений коніістом: „Ex ms arch. Stan. Aug. Regis. 1677 d. 9na 8bris. Kopia listu od Samojłowicza, hetmana zadnieprskiego, do j. m. p.wdy ruskiego“.)

* * *

Не тільки християнський, а й природний для кожної людини цей обов'язок: побажати своєму ближньому доброго успіху. Думаю, що вельможний пан, як добрий християнин, будеш задоволений з того, що гордий, спраглий християнської крові ворог-бусурманин, котрий, не вдовольнившись загибеллю багатьох християнських душ, вчиненою через його хитрість, як на Поділлі, у державі його королівської мості, так і в прикордонній Україні, то цього літа й сюди, в наші [гетьмана] його царської пресвітлої величності спрямував свої ноги, щоб зламати тут голову своїх, ворожих християнам, замірів. Про що я коротко чиню вельможному пану реляцію, описуючи наші воєнні дії так.

Знаючи, що ворог, вдершись з великими силами в наш край, зайнявся взагалі нищенням християнських фортець і утисками християн, ми виступили з Військом Запорізьким, а боярин на ім'я князь Ромодановський з ратними силами його царської величності, з'єдналися в єдине військо й рушили на відсіч цьому ворогові. Наблизившись до Чигирина, ми хотіли переправлятися й стали на березі Дніпра навпроти Бужина. Тоді і кримський хан, й Ібрагім Шайтан-паша залишили частину своєї піхоти під Чигирином, який був узятий у тяжку облогу й оточений шанцями. Самі ж вони з усіма своїми силами, маючи із собою артилерію, волоські й молдавські війська, перекрили нам шлях, повністю боронячи тоді нам і нашим військам переправу через Дніпро. Вони біля своїх берегів зробили проти нас укріплення, з яких потужно відбивали з гармат і рушниць наше військо від Дніпра. Однак, коли ми наші добірні війська послали на суднах уночі через Дніпро, то нам дуже допомогла десниця Божа, що наші вибили з шанців посаджених там ворожих яничарів і зробили таким чином добру переправу для наших [інших] військ. Проти них ворог кілька днів наступав усією своєю потугою, прагнучи в діях проти нас розширитися, але, діставши удар, занепав на дусі, відступив не тільки від Дніпра, а й з-під Чигирина. Взнявши чимало своїх припасів, він їх утратив як під самим Чигирином, так і на шляхах свого бігу, бо під час утечі вони так поспішали, що аж до самої річки Буг не мали перепочинку. Ми послали за ними легкі війська в погоню, котрі їх рештки громил з диких полів, а, набравши здобичі, добре наситилися з раптового бігу їх. Тоді Чигирин визволено від ворожої облоги, від тяжкого ворожого наступу, але, будучи підупалим через вогонь тяжких гармат, від гранат і підкопів, бо ці поганці так близько підсунулися під фортецю, що вже ніби в руках своїх її мали й думали про добрий і успішний для себе вислід; вони запалили три підкладені міни і вчинили ними в трьох місцях значні діри у стіні. Але тут обложені, мужньо даючи відсіч, забили безліч поганців, а

перед тим дуже шкодили їм, хоч і з великими втратами своїх людей; тоді відступив бусурманин, головний ворог християн. Приписавши це щастю його царської величності, ми віддаємо за це хвалу могутньому нашому помічникові, Господу нашому. При цій okazji клопочуся перед вельможним паном за Сидора Булібаша, що перебуває у в'язниці в Жовкві з відома його королівської мості. Дружина Булібашева з дітьми, у сирітстві перебуваючи, дуже наполегливо просила мене про це тут, у Чигирині. Понижено тоді прохаю, щоб вельможний пан зі свого високого розуму та християнської доброти зволив виклопотати в найяснішій мості, його королівської мості, щоб Булібаша було випущено до дружини й до своїх діточок. Обдарований свободою цей в'язень прославлятиме доброту його королівської мості й милість вельможного пана, а я, випустивши на волю з Чигирини всіх невільників Дорошенкових з Корони Польської, і тепер, з приводу освідченої мені милості, буду вдячним і буду своєю персоною чинити всілякі послуги, котрі й нині милості вашої мості пану якнайстаранніше віддаю. Дано з Чигирини дня 9 жовтня 1677 року.

№ 9

1677, вересня 23 – 24. – Теробовля. – Витяг з листа гетьмана польного коронного Речі Посполитої Станіслава Яблоновського до короля Яна III Собеського (?) з додатком уривку з польського „вістового листа”.

Oczywisty wid obsidiej czechryńskiej umysłnie na to wyprawiony, to retulit, że turcy miasta nie dobywając, w którym tam tyło kozacy siedzą i turcy nie zaczepiają. Zamku, w którym jest moskwy kilka tysięcy, dobywają i już externa opera przed zamkiem pobrawszy do fossy przywodzili i aproszami poszli do studnie, w pułzamku będącej. Moskwa zaś uczynili wycieczkę, dużo turków nabili, wielu żywcem pobrali i chorągwie tureckie; gotowali się turcy do generalnego szturmu, kazali gospodarzom obudwom dwanaście tysięcy mu wystawić, podobno to dla aproszów w fossie, bo trudno skałę kopać.

Ramadanowski za Dnieprem stoi pod Dąbrową, jest to miejsce niedaleko Kerzemienczuka, który leży o mil 7 od Czechryna między Dnieprem i Sułą.

Od jmc pana wdy chełmińskiego, posła naszego, nie masz wiasomości z Stambulu. Ostatnia była od Dunaju in augusto.

Excerpt z pewnego listu d. 24 7bris.

Nasi na granicy już z turkami zadarli. Pobrali byli turków nasi konie i poodbierali samych. Co gdy patratores nie karano, ale tylko im konie pooddawano, oni mszcząc się, naszych ośmnastu, gdy na ich granice przyjachali, zabili. Otóżwam panowie polacy samsiedztwo.

(БЧ. – ВР. – №175. – С. 397 – 398. – Копія кінця XVIII ст. – Тексту документа передує запис, зроблений копіюстом: „1677, д. 23 7bris. Ex ms arch. Regni. Z listu j. mci pana wojewody ruskiego, hetmana polnego koronnego d.23 7bris z Trebowli”, тобто „1677, дня 23 вересня. З королівського архіву. З листа руського воеводи, гетьмана польного коронного, дня 23 вересня з Теробовлі”.)

Стан чигиринської облоги очима посланця, умисне для цього відправленого, такий: турки не нападають на місто, у котрому тільки козаки засіли, не зачіпають його, а здобувають замок, у котрому перебуває кілька тисяч московитів, і вже externa opera перед замком узявши, приводили до рова й апрошами пішли до колодязя, що в півзамку. Московити ж учинили

вилазку, перебили багатьох турків, багатьох з них узяли живими, захопили турецькі прапори; турки готувалися до генерального штурму й наказали обом господарям, щоб ті дали дванадцять тисяч війська, очевидно заради апрошів у рові, бо камінь важко копати.

Ромодановський стоїть за Дніпром біля Діброви, а це місто лежить неподалік Кременчука, що міститься за 7 миль від Чигирина, між Дніпром і Сулою.

Від його мості пана холмського воеводи, нашого посла, нема відомостей зі Стамбула. Остання звістка від нього була дана на Дунаї в серпні місяці.

Витяг з певного листа дня 24 вересня.

Наші на кордоні вже зчепилися з турками. Наші захопили в турків коней і самих турків узяли. Оскільки наші не були покарані, а тільки коні були віддані туркам, то вони, помщаючись, забили вісімнадцятеро наших, котрі прибули на турецький кордон. Отаке вам, панове поляки, сусідство.

№ 10

1677, листопада 26. – Вільно. – Уривок з польського „вістового листа”,
Z Wilna.

Infallibile, że turcy cum juctura kilkadziesiąt tysięcy ludzi swoich, sromotnie odstąpili od Czehryna, kominik moskiewski i kozacki poszedł za nimi.

Sirko pokazał piun dolum i kilkadziesiąt tysięcy tatarów od turków wziął i w Krym wpadł z kałmukami, przez co han spieszo cofnąć się musiał, opłakawszy pod Czyhrynem funera syna swego Adzygereja i wiełu murzów...

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 513. – Копія кінця XVIII ст. Тексту документа передає заголовок, зроблений копіюстом: „Ex ms. arch. Chomien. 1677, 26 9bris”.)

З Вільна

Infallibile, що турки з втратою кількох десятків свого війська ганебно відступили від Чигирина, а московська й козацька кіннота пішла за ними [в погоню].

Сірко показав piun dolum, і кілька десятків тисяч татар відбив від турків і напав на Крим з калмиками. Через це хан був вимушений спішно відступати, оплакавши під Чигирином втрату свого сина Аджі-Гірея й багатьох мурз...

№ 11

1677, листопада 27. – Вільно. – Польський „вістовий лист”,
Z Wilna d. 27 9bris.

Szaban Ibrahim bassa na uduszenie dekretowany, że Czehryna nie wziął i już drugi na miejsce jego ordynatur. Wojska tureckie pod Tehinią. Han poszedł do Krymu. Wezyr turecki ma zimować z tę stronę Dunaju. Cesarz sam w Babie nad Dunajem, a na wiosne junctis viribus iść pod Czehryn i Kijów.

(БЧ. – ВР. – № 175. – С. 514. – Копія кінця XVIII ст.)

З Вільна дня 27 листопада.

Шабан Ібрагім-пашу наказано задушити за те, що не взяв Чигирин. Вже інший паша поставлений на його місце. Турецькі війська стоять під Тягинею. Хан пішов до Криму. Турецький визир мусить зимувати на цьому боці Дунаю. Сам султан стоїть у Бабі над Дунаєм, а навесні, зібравши мужів (?), іти під Чигирин і Київ.